

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-02>
УДК 316.654:726(477.54-25):355.4.018(470-651.1:477-651.2)“2022”

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: p.v.eremeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

**РУЙНАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ХАРКОВА
В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ:
СУСПІЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ
ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

У статті здійснено спробу з'ясувати, у який спосіб суспільна реакція на процеси руйнування культових об'єктів Харкова в період російської військової агресії відображається в українських інтернет-ЗМІ. Визначено, як релігійний характер об'єктів культурної спадщини впливає на сприйняття їхньої руйнації, як в цих умовах відбувається переосмислення значущості культових об'єктів, якою мірою характеристики руйнації культових об'єктів поєднують релігійні, етніонаціональні та інші конотації. Спираючись на теоретичні дослідження культурної пам'яті, які здійснила Аляйда Ассман, з'ясовано, під впливом яких чинників у ЗМІ актуалізуються окремі аспекти історії пошкоджених культових об'єктів. Відзначено, що, попри

Як цитувати: Єремєєв, П. Руйнація культових споруд Харкова в період російської військової агресії: суспільне сприйняття та переосмислення культурної спадщини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 62, 2022, с. 49-85. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-02>.*

How to cite: Yermieiev, P. Destruction of Cult Buildings in Kharkiv during the Russian Military Aggression: Public Perception and Rethinking of Cultural Heritage. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 49-85. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-02>. (In Ukrainian)

© Єремєєв П., 2022

досить високий рівень секуляризації суспільства, у колективних уявленнях зберігається сприйняття храмів та інших релігійних споруд саме як сакральних об'єктів, руйнування яких є особливим блюзнірством. Мистецьке та історичне значення пошкоджених культових об'єктів у проаналізованих матеріалах актуалізується значно рідше. Це можна вважати проявом тих тенденцій, що описує Хосе Казанова в рамках теорії постсекуляризму. Визначено, що конкретна конфесійна належність пошкоджених культових споруд у матеріалах ЗМІ залишається радше на другому плані, що можна вважати певним проявом «стихійної релігійності», за якої сакральний характер культових об'єктів визнається, проте без серйозної рефлексії, усвідомлення конфесійних меж, регулярної зануреності в духовні практики. Крім того, у такий спосіб демонструється повага до вірян різних конфесій: особлива значущість культових об'єктів визнається, зважаючи передусім на їхнє значення для інших. Водночас вивчено вплив конфесійної належності культових об'єктів на характер згадок про їхні пошкодження в деяких українських ЗМІ.

Ключові слова: російська військова агресія, культурна пам'ять, культові будівлі, військові злочини, постсекуляризм.

Повномасштабна військова агресія Російської Федерації, що розпочалася 24 лютого 2022 р., зумовила, зокрема, масштабні руйнування культових об'єктів України: храмів, синагог, молитовних будинків, мечетей тощо. За даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті з 24 лютого до 20 вересня 2022 р. щонайменше 270 релігійних споруд України зазнали руйнувань (Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii). Низка подібних об'єктів є не лише частиною сакрального простору, святиною для послідовників того чи того віросповідання. Нерідко культові об'єкти є частиною культурної спадщини, пам'ятками історії та архітектури.

Метою цієї статті є визначення суспільної реакції на процеси руйнування культових об'єктів Харкова в період російської військової агресії. Ми спробуємо зрозуміти, у який спосіб релігійний характер об'єктів культурної спадщини впливає на сприйняття їхньої руйнації, як в цих умовах відбувається переосмислення значущості культових об'єктів, якою мірою характеристики руйнації культових об'єктів поєднують релігійні, етнонаціональні та інші конотації. Враховуючи

виявлену Джоном Лакоффом та Марком Джонсоном засадничу метафоричність людської мови та мислення (Lakoff, Johnsen 2003), ми спробуємо виявити ті метафори, що використовуються під час характеристик трагічної долі культових об'єктів міста в умовах війни. При цьому культові об'єкти Харкова, їхнє сприйняття та переосмислення в колективній свідомості мають розглядатися в більш широкому контексті образу міста як такого. Розв'язуючи це питання, ми спиралися на характеристику міста як тексту, яку запропонував Юрій Лотман. При цьому текст розуміємо як «складний пристрій, що зберігає різноманітні коди, здатний трансформувати одержувані повідомлення і породжувати нові, як інформаційний генератор, що має риси інтелектуальної особистості». Важливо зазначити, що Юрій Лотман, характеризуючи взаємини споживача і тексту, замість формули «споживач дешифрує текст» пропонує більш точну — «споживач спілкується з текстом». Як пише Лотман, «процес розшифрування тексту надзвичайно ускладнюється, втрачає свій одноразовий і кінцевий характер, наближаючись до знайомих нам актів семіотичного спілкування людини з іншою автономною особистістю» (пер. з рос.)¹ (Lotman 1992, 132). Спираючись на запропоновану П'єром Нора концепцію «місьць пам'яті» (тобто місьць символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'яже свої спогади, цінності й де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок») (Nora 1999, 17), ми спробуємо з'ясувати, у який спосіб процеси урбіциду впливають на функціонування культових об'єктів як «місьць пам'яті».

Харків, що перед початком воєнних дій був другим за чисельністю населення містом в Україні (Chysel'nist' naiavnoho naseleння Ukrainy 2022, 41), відрізняється поліконфесійним характером. Співіснування в межах міста представників різних релігійних вірувань є типовою рисою «столиці пограниччя», як схарактеризував Харків професор Едмонтського університету Володимир Кравченко (Kравchenko 2010). При цьому варто відзначити і достатньо високий рівень секуляризації суспільного життя в Харкові (Osoblyvosti relihijnoho i tserkovno-

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

religijnogo samovuznachennia 2020), що зумовлено як наслідками соціокультурних процесів радянської доби, так і загальними тенденціями модернізації. У сучасній соціології релігій вплив процесів модернізації на рівень та характер релігійності соціуму продовжує спричиняти дискусії, обговорюються різноманітні концепції секуляризації та постсекуляризму (Kazanova 2019). Ставиться під сумнів сама концепція модернізації, пропонуються різні її варіанти, що, зокрема, впливає і на оцінку ролі та перспектив релігії в сучасному світі (Holovko 2004). В цих умовах суспільна реакція на знищення культових об'єктів міста є показовим маркером сприйняття релігії в суспільстві загалом.

Варто відзначити, що українські та міжнародні експертні групи здійснюють постійне відстеження та документування процесів знищення культурної спадщини України внаслідок російської військової агресії. Зокрема, список пошкоджених і зруйнованих під час війни храмів постійно оновлює Релігійно-інформаційна служба України — проєкт Інституту релігії та суспільства Українського католицького університету (*Poshkodzheni/zrujnovani pid chas vijnju khramu*). Також варто відзначити проєкт «Релігія в огні: документування воєнних злочинів Росії проти релігійних громад України», ініційований у березні 2022 р. авторитетною громадською організацією Майстерня академічного релігієзнавства та підтриманий Державною службою України з етнополітики та свободи совісті й Конгресом національних громад України (*Relihiia v ohni*). За результатами проєкту серед іншого було створено інтерактивну мапу споруд релігійних організацій, що зазнали руйнувань внаслідок російського вторгнення (*Sim misiatsiv rovnomashtabnoho*), а також опублікований перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в період з 24 лютого по 23 серпня 2022 р. (*Perelik sporud religijnukh spil'not*). Для документування воєнних злочинів проти людяності та об'єктів культурної спадщини Міністерство культури та інформаційної політики України створило вебресурс «Зафіксовані воєнні злочини», Український культурний фонд розробив інтерактивну мапу з пошкодженими пам'ятками (*Mara kul'turnykh vtrat*), на сайті ЮНЕСКО є переліки пошкоджених об'єктів культурної спадщини,

зокрема — культових споруд на території України (Damaged cultural sites). Отже, простежимо, як руйнація культових споруд Харкова відобразилася в українських інтернет-ресурсах.

1 березня 2022 р. російська ракета влучила в дах курії Харківсько-Запорізької дієцезії Римо-Католицької Церкви (далі — РКЦ) в Україні, що неподалік кафедрального собору. Інформація про цю подію в українських інтернет-ресурсах мала фактографічний характер, яскравих метафор стосовно самих споруд та російських військ, винних в обстрілі, не використовувалося. На сайті РКЦ в Україні в назві повідомлення винесено фразу «Меса як раз закінчувалась, коли в курію потрапила ракета» (Kharkiv. Mesa iak raz zakinchuvalas'). З такою самою назвою новина майже дослівно була відтворена і на кількох інших інтернет-ресурсах (U Kharkovi naprykintsi Mesy; Kharkiv: naprykintsi Mesy). Отже, підкреслювався блюзнірський характер обстрілу як з релігійного, так і суто гуманітарного погляду. В усіх українських повідомленнях, присвячених обстрілу дієцезії, цю подію описано як частину обстрілу центру Харкова 1 березня 2022 р., коли великий вибух стався на майдані Свободи біля будівлі Обласної державної адміністрації, друга ракета влучила в будівлю. При цьому в польському інтернет-виданні «Люблінський кур'єр» подію описано з дещо іншого ракурсу: влучання ракети в дах католицької дієцезії в Харкові згадано поза контекстом обстрілу Обласної державної адміністрації в той самий день, при цьому зазначено, що «російська агресія набирає обертів, а армія на чолі з Володимиром Путіним руйнує навіть храми» (Charków. Właśnie kończyła się msza). Можна припустити, що, перебуваючи поза Харковом, журналісти розглядали обстріл не стільки в локальному контексті (сама будівля Харківської обласної адміністрації для жителя Любліна має менше значення, ніж для харків'янина), скільки як приклад (на той час ще досить новий) обстрілу культового об'єкта.

Варто зазначити, що пошкодження Харківсько-Запорізької дієцезії РКЦ не залишилися поза увагою інтернет-видань РКЦ по всьому світу. Зокрема, про це у Твіттері повідомило Товариство латинської меси Англії та Уельсу (Ukraine latest. The building of the Curia), досить розлогий матеріал з цього приводу розмістили на своїх шпальтах італійське

інтернет-видання SIR та католицька інформаційна агенція Angelus, що базується у Лос-Анджелесі. У цих матеріалах, з посиланням на слова канцлера Харківсько-Запорізької дієцезії латинського обряду отця Григорія Семенкова, подію описано в контексті загальних характеристик ситуації в Україні, а також заходів РКЦ на ниві волонтерської роботи (Ucraina: colpita stamattina la curia; Bomb hits Catholic diocese's headquarters).

2 березня 2022 р., під час чергового обстрілу центру Харкова, постраждав Успенський собор — пам'ятка архітектури національного значення. Його будівлю було зведено в період 1771–1777 рр., а дзвіницю (Олександрівську) — упродовж 1821–1844 рр. на честь перемоги Російської імперії у війні з Наполеоном. У соборі на момент влучання ховалися люди, проте ніхто не постраждав. Влучання снаряду в таку пам'ятку, звісно, спричинило широкий розголос. Президент України Володимир Зеленський у своєму відеозверненні від 3 березня 2022 р., зокрема, зазначив: «Мішенню Росії став Успенський собор у Харкові. Одна з найдавніших православних пам'яток міста, пам'яток України. На час війни собор — це укриття для харків'ян. Укриття для всіх людей: і віруючих, і невіруючих. Для всіх, бо всі є рівні. Святе місце. Тепер — побите війною. Вони не бояться навіть цього! Користуються тим, що Бог не дає моментальної відсічі. Але він бачить. І відповідає. Відповідає так, що вам не сховатися. Немає такого бункера, щоб пережити відповідь від Бога. А собор ми точно відновимо — щоб жодного сліду війни там не залишилося. І навіть якщо ви зруйнуєте всі наші українські собори та церкви — ви не зруйнуєте нашої щирої віри в Україну і в Бога. Віри в людей. Ми відновимо кожний будинок, кожна вулицю, кожне місто. І говоримо Росії: вчіть слова “репарації” та “контрибуції”. Ви відшкодуєте усе нам, що зробили проти України. В повному обсязі. А тих, хто загинув, — не забудемо. Ми — разом з Богом» (Ukrainu stilku raziv khotily znyshchyty). Як бачимо, у зверненні актуалізується як історичне, так і сакральне значення пам'ятки, причому особливий акцент зроблено саме на культовому характері пошкодженої будівлі. Прямо використовуються релігійні образи, зокрема «відповідь від Бога», причому в такий спосіб, що їх можна зрозуміти і в прямому, типовому

для християнства значенні, і як певну метафору, відсилку до більш абстрактних ідей про невідворотність справедливості. На одному рівні згадується віра в Бога, Україну та людей.

Звісно, заява президента не лишилася непоміченою з боку українських інтернет-видань. При цьому в матеріалі видання «Українська Правда» саме на цитованому вище фрагменті з виступу Володимира Зеленського зроблено особливий акцент (Roshchina 2022). Слова українського президента щодо пошкоджень Успенського собору в Харкові унаслідок російських обстрілів досить розлого прокоментували журналісти християнського видання в Нідерландах CNE.news (видання присвячено висвітленню процесів в Європі з позиції християнських цінностей). Наводячи цитати з виступу Володимира Зеленського, нідерландські журналісти одночасно згадали і про пошкодження римо-католицького собору Успіння Діви Марії в Харкові 1 березня 2022 р. (Attack on Kharkiv Cathedral). Інформацію про пошкодження православного собору в Харкові та звернення українського президента з цього приводу повідомив і американський католицький сайт catholicculture.org із посиланням на Релігійно-інформаційну службу України (Russian troops shell Orthodox cathedral).

Про пошкодження Успенського собору написав у своєму телеграм-каналі Антон Геращенко — радник міністра внутрішніх справ. Державний діяч зазначив, що «Успенський собор пережив більшовиків та Другу світову війну, коли всі будівлі довкола були зруйновані, але собор вцілів» (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022a). Цю фразу Антона Геращенко дослівно відтворили багато українських інтернет-ресурсів (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022b; Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022c; Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022d; Kovalenko 2022; U Kharkovi snariad rosijs'kykh okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor). Отже, обстріл храму російськими військами символічно порівнювали зі злочинами більшовиків і нацистів.

Зазначимо, що на сайті 24 каналу фразу Антона Геращенко наведено в дещо зміненому вигляді: замість «собор вцілів» стоїть «святиня

вціліла» (Perezhyv Druhu svitovci). Отже, підкреслюється сакральний характер об'єкта і відповідно блюзнірський характер обстрілу.

Варто звернути увагу, що в матеріалі інтернет-ресурсу «КиївВлада», присвяченому обстрілу Успенського собору, читачам нагадують про обстріл Харкова 28 лютого 2022 р. (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022d), у матеріалі закарпатського видання mukachevo.net після інформації про обстріл храму в Харкові згадано, що «окупанти зруйнували в Харкові інтернат для незрячих дітей» (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022e). При цьому «Телевізійна служба новин» (ТСН) у повідомленні про обстріл Успенського собору зазначила, що за день до цього російська авіація завдала удару по Бабиному Яру в Києві (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022e). Отже, місцеві (не обов'язково харківські) інтернет-видання подавали новину стосовно обстрілу собору в Харкові в контексті знищення інших об'єктів міста, а загальноукраїнське видання розглядало цю саму подію в більш загальному контексті руйнації сакральних об'єктів в Україні, одночасно актуалізуючи ідею про багатоетнічну та багатонаціональну українську політичну націю, що зазнала нападу з боку РФ. При цьому факт зведення будівлі у XVIII ст., її архітектурні особливості в новинах найчастіше не згадувалися. Як виняток виглядає матеріал видання «Українська Правда», в якому після інформації про обстріл вказано, що Успенський собор — це пам'ятка архітектури національного значення, собор заснований у середині XVII ст., а сучасна будівля зведена в період 1771–1777 рр. (Hluschenko 2022). Проте в більшості матеріалів згадано лише сам факт сакрального статусу об'єкта, наявність там людей під час обстрілу, не проста історія храму у XX ст., на тлі якої ще більш жахливо виглядали воєнні злочини сьогодення. Тут ми бачимо достатньо типовий прояв специфіки культурної пам'яті як такої. Жак Ле Гофф зазначав, що «оскільки історичний час виражено у формі оповідання, воно містить постійне посилання на сьогодення, фокусування на ньому, і відповідно більша частина спільнот розглядає минуле як модель для сьогодення» (Le Hoff 2013, 24-27). Тим більше в умовах екзистенційної небезпеки актуалізуються саме ті спогади, що сприймаються як безпосередньо дотичні до поточної ситуації. Використовуючи термінологію Аляйди

Ассман, окремі аспекти історії храму ХХ ст. в умовах російських обстрілів 2022 р. стали, принаймні на деякий час, частиною функційної пам'яті, характерною рисою якої є прив'язування «Вчора» до «Сьогодні» (Assman 2012, 141-151). Функційна пам'ять вибіркова, вона, як показує Аляйда Ассман, актуалізує лише невелику частину можливого змісту спогадів. При цьому більша частина можливих спогадів (історія заснування храму, його архітектурні особливості тощо) залишилися у сфері накопичувальної пам'яті — простору невикористаних, неамальгованих спогадів, у якому функціонує пам'ять.

На сайті Харківської єпархії Української Православної Церкви (далі — УПЦ; у ЗМІ також трапляється назва Українська Православна Церква Московського патріархату) та офіційному сайті Синодального інформаційно-просвітницького відділу УПЦ інформацію про обстріл Успенського собору подано в контексті обстрілу центру Харкова загалом (Pry obstrelakh v tsentre horoda Khar'kova povrezhden Sviato-Uspenskiy sobor; Vnaslidok obstrelu bulo poshkodzheno Uspens'kiy sobor). Більш емоційно цю подію представлено на офіційному сайті Всеукраїнського Собору — об'єднання релігійних та громадських організацій, а також усіх громадян навколо ідеї побудови християнського шляху розвитку української держави, координатором якого є Олександр Турчинов. Аналогічне до інших ресурсів повідомлення про обстріл храму, в якому ховалися люди, доповнюється висновком: «ворог в котре довів, що для нього не має нічого святого». У матеріалі про обстріл Успенського собору також повідомляється, що «Українська греко-католицька церква отримала інформацію про те, що російські війська готують авіаудар по найголовнішій святині українського народу з часів Київської Русі — собору Софії Київської», зазначається, що «ворог намагається деморалізувати нас, забираючи найсвятіше, ані людські життя, ані Божий суд його не лякають» (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kiy sobor 2022f). Можна зробити висновок, що міжконфесійний християнський характер Всеукраїнського Собору сприяв актуалізації саме релігійних конотацій в описі руйнування церковної пам'ятки і при цьому підкресленню значення церковної пам'ятки саме для українського народу. Християнська сакральність і типова для модерної національної

свідомості сакралізація нації тісно переплітаються. Варто відзначити, що таке переплетення є досить типовим для національної свідомості як такої. Як зазначає сучасний український релігієзнавець Віктор Єленський, з огляду на роль суб'єктивного чинника у будівництві нації, одні націоналізми охоче апелювали до релігії, тоді як інші бачили в ній передусім гальмо розвитку патріотизму і становлення нації. При цьому, як зауважує дослідник, «нації, формовані позавідчутним впливом релігії, на драматичних етапах розвитку винаходили у ній потужний символізм для виразу вітальності й нескореності іноземним або нав'язаним режимам. Церкви, які раніше навіть вважалися “антинаціональними силами”, надають нації сильний імпульс у боротьбі за права людини й людську гідність» (Yelens'kyj 2006, 197-205).

Інформацію про пошкодження Успенського собору в Харкові уже в день обстрілу було опубліковано на офіційному сайті CNN в одному контексті з описом обстрілів шкіл та магазинів (Russian military strikes hit).

Під час обстрілу 2 березня 2022 р., окрім Успенського собору, постраждали також храм Жон-Мироносиць, збудований в центрі міста у 2015 р. на місці зруйнованої більшовиками церкви, та Університетська Свято-Антоніївська церква. Ці події, хоча й знайшли висвітлення в ЗМІ, проте до певної міри залишилися в тіні новини про більш давній та відомий Успенський собор. На офіційному сайті УПЦ інформацію про подію подано під заголовком «У Харкові через обстріл постраждали ще два храми УПЦ» (U Kharkovi cherez obstril postrazhdaly sche dva khramy UPTs), на сайті Релігійно-інформаційної служби України — «У Харкові через обстріл московитів постраждало ще два храми УПЦ МП» (U Kharkovi cherez obstril moskovytiv postrazhdalo).

Конфесійна належність парафій трьох харківських храмів, що постраждали внаслідок обстрілів 2 березня, у більшості матеріалів щодо їхніх пошкоджень спеціально не підкреслювалася (усі вони належали УПЦ, яка на той момент ще не оголосила про внесення змін до свого Статуту, що свідчать про її незалежність від Московського патріархату). Підкреслювався саме сакральний статус храмів безвідносно до конфесійної належності. Показовим у цьому

плані є інтерв'ю, яке дав журналістам каналу «Еспресо» історик, релігієзнавець, кандидат політичних наук, прес-офіцер 112-ї бригади територіальної оборони в Києві Андрій Ковальов з приводу обстрілів російськими військами релігійних об'єктів, зокрема Успенського собору в Харкові. Під час інтерв'ю ведуча програми Христина Яцків зазначила, що «практика бомбардувань релігійних об'єктів — це те саме, що стріляти по медиках, по журналістах», на що Андрій Ковальов відповів, що обстріл релігійних святинь, зокрема й Успенського собору, — це агонія Путіна (*Obstril religijnykh sviatyn' — ahoniia*).

Лише в матеріалі «ХарківTimes» обстріли храмів характеризуються фразою «“Руський мір” б'є по своїх у Харкові», підкреслювалося, що церкви належать Московському патріархату («*Rus'kuj mir*» b'ie ro svoikh»), який символічно ототожнюється із державою-агресором.

Ввечері 9 березня внаслідок чергового обстрілу Харкова вилетіли шибки у вікнах жіночої молитовної зали синагоги, 15 березня постраждала ешива на вулиці Чоботарській. Коментуючи ці події, в юдейській громаді Харкова підкреслили, що синагога є однією з найбільших в Європі, вона була зведена 1913 р. (*Vid vorozhoho obstrilu postrazhdala synahoha; Vid vorozhykh obstriliv postrazhdaly synahoha*). Характеризуючи руйнування єврейських культових об'єктів, зокрема і пошкодження синагоги в Харкові, прес-служба Об'єднаної єврейської громади України підкреслила, що в контексті цих подій особливо абсурдно звучать звинувачення української влади в нацизмі з боку російських пропагандистів (*Vid rosijs'koi "denatsyfikatsii"*). Пізніше журналіст «Голосу Америки» Олексій Коваленко, беручи інтерв'ю в головного рабина України Моше Ассмана, підкреслював історико-культурне значення Харківської синагоги, яка вважається другою за величиною в Європі (Kovalenko 2022). Інформацію про пошкодження синагоги в Харкові повідомили також ізраїльські інтернет-видання. При цьому в матеріалі «Jerusalem Post» підкреслюється давність синагоги та спричинені війною страждання харківських євреїв (*Windows in Kharkiv's ancient Great Synagogue*), у виданні «Israel Hayom» підкреслюється, що харківські євреї, які на момент обстрілу перебували в синагозі, ледь уникли трагедії (*Kharkiv Jews narrowly*

escape tragedy). На офіційному сайті Хабад була розміщена інформація щодо пошкоджень єшиви, що супроводжувалася історичною довідкою щодо цієї бідівлі та інформацією стосовно зусиль Хабаду, спрямованих на допомогу жителям міста (Faygie, 2022).

9 березня 2022 р. на сайті Харківської єпархії Православної Церкви України (далі — ПЦУ) було розміщено повідомлення про пошкодження храму святого Андрія Першозваного на території 5-ї Слобожанської бригади Національної гвардії України та храму святого пророка Іллі на території Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба внаслідок агресії РФ проти української держави і народу в перші дні війни (U Kharkivs'kij ierarkhii PTsU zaznaly rujnuvan' vijs'kovi khramy). 11 березня у ЗМІ з'явилась інформація, що внаслідок російських обстрілів в Харкові було пошкоджено храм Святого Юрія Переможця ПЦУ. У повідомленнях, присвячених цій події, особливо підкреслювалося, що храм був збудований на території частини Нацгвардії та відкритий у День захисника України, його нижній ярус із бетону візуально нагадує блокпост, фасад фанерований переплавленими гільзами боеприпасів, які використовувалися в зоні бойових дій. Із посиланням на фейсбук-сторінку храму наводиться заява парафіян: «Ми обов'язково все відновимо, і з настанням Миру наш храм буде одним із символів перемоги добра над злом. Боже Великий, Єдиний, нам Україну бережи» (U Kharkovi vnaslidok obstriliv poshkodzhena tserkva Yuriia; U Kharkovi vnaslidok obstriliv rashystamy poshkodzheno khram Sviatoho Yuriia; Khram Sviatoho Yuriia Peremozhtsia). Варто відзначити, що ПЦУ завжди робила особливий акцент на значенні української національної свідомості, ідеї українського патріотизму відігравали та відіграють надзвичайно важливу роль в її ідентичності (Fert 2022).

Як зазначає сучасна американська дослідниця Кетрін Воннер, після 2014 р. розбіжності в політичних наративах Росії та України все більше проявлялися в релігійній сфері, і створення ПЦУ було інституційним виявом цих розбіжностей, кроком до їх зміцнення (Wanner 2022, р. 185). При цьому варто зазначити, що сам обстріляний храм, на фейсбук-сторінці якого спеціально підкреслено, що він — «найближчий

до кордону з РФ український храм, розташований на території Нацгвардії України», від моменту свого заснування у 2021 р. сприймався як символ українського протистояння російській агресії (Khram Sviatoho Yuriiia Peremozhtsia). Це одна з причин того, що в описах обстрілу храму ідеї українського патріотизму і протистояння агресору прямо ототожнюються з метафізичним протистоянням Добра і Зла.

В ніч з 11 на 12 березня внаслідок обстрілу району П'ятихатки в Харкові було пошкоджено храм святої благовірної цариці Тамари УПЦ, що був збудований у період 2012–2013 рр. (Obstril P'iatykhatok u Kharkovi). Характерно, що повідомлення про обстріл цього храму в кількох ЗМІ подавали в контексті руйнувань інших храмів саме Московського патріархату в Харкові (Okupanty pozhkodyly try khramy UPTs u Kharkovi; Sitnikova 2022; Kotenko 2022). У такий спосіб вказувалося, що храми цієї конфесії також страждають від російського військового вторгнення, одним з приводів якого російська влада оголошувала захист УПЦ. Радник міністра внутрішніх справ Антон Геращенко, коментуючи ушкодження храму цариці Тамари, записав у своєму телеграм-каналі: «Нічого святого! Харківська єпархія Української православної церкви (Московського патріархату) повідомляє, що внаслідок обстрілів у Харкові пошкоджено храм святих Жон Мироносиць, Успенський собор та храм цариці Тамари у П'ятихатках. Я думаю, що з кожним таким фото все менше буде прихильників російського світу, якщо вони ще залишилися, серед парафіян УПЦ. Путін зробив Україні величезну послугу, об'єднавши український народ» (Nicho ho sviatoho!).

Утім, в контексті характеристик руйнувань храмів УПЦ стали з'являтися і критичні оцінки цієї конфесії, її зв'язку із Московською патріархією. Зокрема, у матеріалі Тетяни Котенко «Росіяни обстрілюють храми Московського патріархату» від 12 березня після опису руйнувань храму святої Тамари в Харкові було зазначено: «Нагадаємо, лише днями Московська церква в Україні вперше визнала: Російська Федерація напала на Україну. Наразі більшість вірян Московської церкви в Україні вимагають розриву з РПЦ» (Kotenko 2022). Це повідомлення майже дослівно було розміщено

і в матеріалі інформаційної агенції «Главком» (Rosiiany obstriliuiut' khramy Moskovsk'koho patriarkhatu).

Для справедливості варто зазначити, що предстоятель УПЦ, митрополит київський і всієї України Онуфрій (Березовський) ще 24 лютого у зверненні до вірних та до громадян України заявив: «На превеликий жаль Росія розпочала військові дії проти України і в цей доленосний час закликаю вас не впадати в паніку, бути мужніми і проявити любов до своєї Батьківщини і один до одного» (Zvernennia Blazhennishoho Mytropol'itya). Утім, молитовне поминання в УПЦ московського патріарха як «Великого Господина і Отця нашого», яке і до цього спричиняло критику з боку низки представників інших українських конфесій та громадських діячів, в умовах прямої військової агресії РФ, яку прямо підтримав патріарх Кирил, ставало все більш токсичним. Як показали результати проведеного 6-20 липня 2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус», після початку повномасштабного російського вторгнення УПЦ у суспільній свідомості жителів України зазнала значних репутаційних втрат: якщо в червні 2021 р. з нею ідентифікували себе 18 % респондентів, то у липні 2022 р. — лише 4 % (Dynamika relihiinoi samoidentyfikatsii).

У цьому контексті більш зрозумілим стає той факт, що руйнування культових об'єктів УПЦ іноді ставало приводом до критики. В аналізованому фрагменті УПЦ названа Московською церквою, хоча самі її очільники всіляко підкреслювали свій статус «незалежної та самостійної в управлінні», стверджений грамотою патріарха московського Олексія II у грамоті 1990 р. (Blahoslovennaia Hramota). При цьому «Московська церква» символічно ототожнювалася з її елітою і відділялася від «більшості вірян» які, на думку журналістів та за даними Соціологічної групи «Рейтинг», вимагали розриву з РПЦ (Svizha sotsiolohiia).

14 березня 2022 р. внаслідок російського обстрілу постраждав храм Преображення Господнього на Салтівці, що належав УПЦ (V rezultate obstrelov v 602 mykrorajone). Характерно, що в повідомленні українського інформаційного вебсайту «НВ» про цю подію після опису руйнувань

зазначено: «За часи війни Росії проти України в Харкові постраждали кілька храмів Московського патріархату. У єпархії жодного разу не згадали, що ударів завдала самеросійська сторона» (Okupanty obstrilialy kharkivs'kuj khram Preobrazhennia). Коли храм зазнав пошкоджень вдруге, під час обстрілу в ніч з 17 на 18 квітня, вебсайт «НВ» знову підкреслив: «у єпархії жодного разу не згадали, що удари по Харкову завдають російські війська» (U Verbnu nediliu). Отже, акцентується увага не так на руйнуваннях храму, як на недостатньо послідовній, на думку редакторів ресурсу, позиції Харківської єпархії УПЦ стосовно засудження російської військової агресії. Варто зазначити, що на сайті Харківської єпархії УПЦ повідомлення про зазначені події справді мають суто фактографічний характер, у них не вказано на винуватців обстрілів, у новинах, розміщених на офіційному сайті Харківської єпархії УПЦ в перші дні війни, не міститься прямого засудження РФ. Це, очевидно, і стало приводом для критики. Утім, в матеріалах сайту Харківської єпархії УПЦ від 25 лютого 2022 р. зазначено, що під час богослужіння в Благовіщенському соборі було зачитано звернення митрополита київського Онуфрія, розміщено посилання на це звернення, у якому, як зазначалося вище, прямо вказується, що «Росія розпочала військові дії проти України», «Українська Православна Церква завжди послідовно захищала цілісність і суверенітет нашої держави» (V den' ramiaty sviatytelia Meletyia).

Руйнацію храмів УПЦ, зокрема в Харкові, було висвітлено у статті Марини Петік на інтернет-ресурсі «Obozrevatel» від 15 березня 2022 р. Спираючись на експертні оцінки провідних українських релігієзнавців Людмили Філіпович та Ігоря Козловського, Петік акцентувала увагу на різноманітті поглядів серед представників УПЦ стосовно збереження молитовного зв'язку із Москвою в умовах російського військового вторгнення (Petik 2022).

Дуже характерним є матеріал Ярослава Музиченка «Церква з Харковом в умовах війни», розміщений 16 березня на сайті Релігійно-інформаційної служби України. Цей ресурс ще до початку повномасштабного російського військового вторгнення розміщував достатньо критичні щодо УПЦ матеріали. В матеріалі від 16 березня,

відзначаючи капеланську службу представників ПЦУ на Харківщині та руйнування трьох храмів цієї конфесії в місті, автор після цього зазначив: «Тим часом ракети і бомби не обирали, в чий храм їм летіти. А може, й обирали... Як би там не було, від обстрілів постраждали сакральні споруди УПЦ МП у центральній частині Харкова» (Muzychenko 2022). Імовірно, свідомо багатозначність дає змогу оцінити цю фразу і як звинувачення російських військ у свідомому обстрілі культових об'єктів, і як натяк на Божу кару, яка, на думку негативно налаштованого стосовно УПЦ автора, могла статися внаслідок продовження поминання московського патріарха.

У ніч із 16 на 17 березня внаслідок обстрілів у Харкові постраждав храм Смоленської ікони Божої Матері на вулиці Семінарській (Kryvonis 2022; Potudorov 2022). У матеріалі Релігійно-інформаційної служби України, присвяченому цій події, після фактичної інформації та наведення статистичних даних щодо зруйнованих культових об'єктів, наводяться слова відомого клірика ПЦУ Георгія Коваленка: «Це лише приблизна статистика, бо постраждалих храмів більше, і серед них переважають саме церкви УПЦ, яких прийшли так би мовити “рятувати” рашистські окупанти» (U Kharkovi na Kholodnij hori).

Наприкінці березня на сайті BBC вийшла стаття Джека Гантера, присвячена руйнуванню українських храмів внаслідок російських обстрілів. У ній підкреслено, що відповідно до Гаазької конвенції нищення історичних пам'яток та об'єктів культурної спадщини є воєнним злочином, згадується руйнація православних храмів у Маріуполі, на Донбасі та на Київщині. При цьому про Харків ідеться лише в контексті пошкоджень єшиви та синагоги (Hanter 2022). Цьому можна знайти кілька взаємодоповнювальних пояснень. По-перше, у західному світі дуже сильна пам'ять про Голокост. Через це знищення юдейських культових об'єктів сприймається особливо гостро. Крім того, в контексті розвінчання тез російської пропаганди щодо «денацифікації», акцент на пошкодженні єврейських культових об'єктів особливо важливий. Нарешті, харківська синагога справді унікальна: збудована на початку ХХ ст. на схід від «межі осілості», вона при цьому донедавна була найбільшою синагогою в Європі. Отже,

поєднання історико-культурного значення пам'ятки та її символічного зв'язку з історією Голокосту зумовили її вибір як символу руйнування культових об'єктів у Харкові загалом.

Внаслідок обстрілу 25 березня 2022 р. в Харкові сильно пошкоджена церква Різдва Христового, будівництво якої було завершено в 2001 р. (Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii UPTs MP; Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii zaznav rujnuvan'). Утім, ця подія не спричинила великого розголосу. Характерно, що заголовки новин про цю подію містили формулювання «ще один храм зазнав руйнувань». При цьому будівля, зведення якої було завершено на початку XXI ст., хоча й відрізняється цікавими архітектурними рішеннями, утім, не становить такого історичного інтересу, як пам'ятки раніших епох. Цим, очевидно, і можна пояснити достатньо обмежену кількість згадок щодо пошкодження церкви.

14 квітня 2022 р. міський голова Харкова Ігор Терехов заявив, що в пошкодженому внаслідок обстрілів 2 березня храмі Жон-Мироносиць почнуться відновлювані роботи (U misti pochynaiut' remont khramu Sviatykh Zhon Myronosyts'). У повідомленні на офіційній фейсбук-сторінці Харківської міської ради наведено слова харківського мера, який наголошував на особистій причетності до будівництва храму (відзначимо, що ця причетність підкреслювалася і в одному з передвиборчих роликів мера у 2021 р.) (Khram Sviatykh Zhen Myronosyts). При цьому інформацію щодо планів відновлення храму подано в контексті загальних ідей відбудови міста. Цю новину розміщено на низці ресурсів (Khram Zhon-Myronosyts' u Kharkovi vidnovliat'; U Kharkovi rozpochynaiut' remont khramu sviatykh Zhon Myronosyts'), проте без якихось специфічних оцінок та яскравих метафор.

19 квітня 2022 р. митрополит Харківський і Богодухівський Онуфрій звернувся із відкритим листом до патріарха московського Кирила, у якому закликав «звернутися до президента Росії та керівництва Російської Федерації зупинити військові дії на території України». У листі серед інших жажіть війни згадувалося й те, що «внаслідок бомбардувань та обстрілів з боку Російської Федерації постраждали

храми Харківської єпархії Української Православної Церкви» (Kharkiv'skuj mytropolyt prosyt').

Після звільнення ЗСУ Руської Лозової (29 квітня) та Циркунів (8 травня) інтенсивність обстрілів Харкова знизилась. Утім, руйнацію культових об'єктів не було зведено нанівець. Як повідомила Державна служба надзвичайних ситуацій, 22 травня внаслідок російського обстрілу було пошкоджено приватні будинки та православний храм у Київському районі Харкова. Цю новину подавали в інтернет-ЗМІ вже без яскравих метафор, оцінок тощо, у контексті інших руйнувань тієї доби (U Kharkovi pislia obstrilu horily; Cherez vorozhi obstrily; U Kharkovi vid obstrilu postrazhdav khram).

7 липня спеціаліст з єврейських студій, історик Юрій Радченко на своїй фейсбук-сторінці повідомив, що 31 березня внаслідок російських обстрілів постраждала караїмська кенаса в Харкові (Postradala ot obstrelov rossyjskykh bandformirovanuj), габай (посадова особа в караїмській кенасі, яка курує організаційними та грошовими справами) Олександр Махлаєв розмістив фотографію руйнувань (Pasha Aleksandr). Інформацію про пошкодження вже наступного дня перепублікувала Об'єднана єврейська громада України (Ot obstrelov postradala karaumskaia kenassa), а за нею — кілька українських інтернет-ресурсів (Vid obstrilu postrazhdala karaims'ka kenasa). Цікаво, що хоча караїмізм відрізняється від талмудичного юдаїзму, юдеї України всіляко висловлювали свою солідарність з караїмами, описуючи руйнування їхнього молитовного будинку. В матеріалах інтернет-ЗМІ, що були присвячені пошкодженню кенаси, підкреслювалося її історико-культурне значення: будівля була закладена 1891 р. та є пам'яткою архітектури (Dukhman 2022). При цьому в контексті повідомлень про пошкодження кенаси згадувалося і про пошкодження єврейських об'єктів у Харкові. Отже, як для зовнішніх спостерігачів, так і для самих юдеїв України караїмська культурна спадщина, попри релігійні відмінності, не сприймалася як щось повністю «чуже» щодо єврейства. Це й не дивно, адже зараз в юдаїзмі переважає тенденція до визнання караїмів частиною єврейського народу (Karaumu). На прес-конференції «Війна Росії з Богом», що була організована Центром Громадянських

Свобод і Українським кризовим медіацентром 28 липня, експерт Центру Громадянських Свобод В'ячеслав Ліхачов навів приклад руйнування кенаси в Харкові у контексті нищення російськими окупаційними військами спадщини релігійних меншин України. Доповідач відзначив: «Часто це навіть єдині споруди цих меншин, як було, наприклад, із караїмами в Харкові» (*Vijna Rosii z Bohom*). Утім, пошкодження кенаси в Харкові не мало широкого розголосу в інтернет-ЗМІ, можливо, у зв'язку з тим, що караїмізм не дуже відомий широкій громадськості.

20 липня під час російського обстрілу Харкова було пошкоджено мечеть мусульманської релігійної громади «Сунна». Про цю подію повідомила низка новинних агенцій, утім, опис і характеристики руйнувань мечеті залишилися в тіні трагічного фото батька, який молився над тілом своєї дитини, вбитої біля автобусної зупинки під час того самого обстрілу (*Rosiiany obstrilialy Kharkiv z "Urahaniv"; Zahyblyj pidlitok; Petrov 2022*).

9 вересня внаслідок обстрілу Харкова російськими РСЗВ «Ураган» постраждав Іоано-Богословський храм ПЦУ. На офіційному сайті храму було так схарактеризовано результати руйнувань: «Вибиті вікна, є невеличкі руйнування, але всі живі та цілі. Після обстрілів відбулося заплановане на цей час таїнство Вінчання. Тож, Любов перемагає смерть» (*Vid obstriliv postrazhdav Ioano-Bohoslovs'kyj khram*). Це повідомлення було перепубліковано низкою інтернет-ЗМІ (*Pas'ko 2022; Rosiiany obstrilialy khram PTsU v Kharkovi; Perechekaly obstril ta povinchaly zakokhanykh*).

Загалом реакція інтернет-ЗМІ на руйнування культових споруд у Харкові надзвичайно показова, адже формат журналістських повідомлень вимагає лаконічності. Через це в них подається лише та інформація, яка, з точки зору журналіста, є найбільш важлива та може якнайбільше зацікавити читача. Унаслідок цього актуалізуються саме ті аспекти минулого і сучасного пам'ятки, що зараз найбільше пов'язані з сучасністю, з нинішніми уявленнями про значуще.

З проаналізованих матеріалів можна зробити висновок, що, попри досить високий рівень секуляризації суспільства, у колективних уявленнях зберігається сприйняття храмів та інших релігійних

споруд саме як сакральних об'єктів, руйнування яких є особливим блюзнірством. Мистецьке та історичне значення пошкоджених культових об'єктів у проаналізованих матеріалах актуалізується значно рідше. Це можна вважати проявом тих тенденцій, що їх описує Хосе Казанова в рамках теорії постсекуляризму, вказуючи на збереження взаємовпливу релігії та соціуму в модерній спільноті, зокрема, і в Україні. При цьому спосіб вказаного взаємовпливу стає іншим, нетиповим для досекулярного світу. Процеси глобалізації призводять до того, що зростання релігійних потреб та розвиток релігійної творчості відбувається в рамках взаємопроникнення досвідів і культур, на новому ґрунті та в інших формах (Kazanova, 2019). Кетрін Воннер, характеризуючи вплив релігії на сучасні ідентичності жителів України, показує, що межі релігійного та світського вкрай тонкі, релігійність проникає в публічний і приватний простір, маючи вплив далеко за межами встановлених церковних інституцій. При цьому релігія може зберігати мотиваційну здатність навіть серед людей, які відчужені від інституційної релігії, громадський простір може вмщувати священні місця, наповнені релігійною символікою у вигляді пам'ятників, святинь та елементів природи (Wanner 2022, p. 183-189).

Конкретна конфесійна належність пошкоджених культових споруд у матеріалах ЗМІ залишається радше на другому плані, що можна вважати певним проявом «стихійної релігійності», за якої сакральний характер культових об'єктів визнається, проте без серйозної рефлексії, усвідомлення конфесійних меж, регулярної зануреності в духовні практики. Крім того, у такий спосіб демонструвалася повага до вірян різних конфесій: особлива значущість культових об'єктів визнавалася, зважаючи передусім на їхнє значення в очах інших. Іноді спеціально підкреслювалася належність храмів до УПЦ. В деяких матеріалах це підкреслювалося, щоб дезавуювати російські пропагандистські тези щодо захисту УПЦ як однієї з цілей вторгнення, показати, що громадяни України незалежно від конфесійної належності страждають від російської військової агресії. Проте іноді подібні згадки використовувалися для критики УПЦ навіть у контексті характеристики пошкоджень її храмів. Це було відображенням зафіксованих соціологами

репутаційних втрат УПЦ в умовах повномасштабної військової агресії з боку РФ та загальних суспільно-політичних дискусій щодо церковного життя в Україні. При цьому навіть у рамках критики церковної єрархії журналісти характеризували самі храми передусім як сакральні об'єкти. Що ж стосується пошкоджень синагог у Харкові внаслідок російських обстрілів, звісно, такі факти активно згадували в рамках критики російських тез щодо «денацифікації», порівняння російських воєнних злочинів з Голокостом.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Assman A. *Prostory spohadiv. Formy ta transformatsii kul'turnoi pam'iaty*. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Ассман А. *Простори спогадів. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ, 2012.

Attack on Kharkiv Cathedral will not go unpunished, Ukrainian president says. *CNE news*, 07 March 2022, <https://cne.news/artikel/792-attack-on-kharkiv-cathedral-will-not-go-unpunished-ukrainian-president-says>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Blahoslovennaia Hramota Patryarkha Aleksyia II (Provozghlashena: Kyev, Sv. Sofyia, 28 oktiabria 1990 h.), <http://orthodox.org.ua/article/blagoslovennaya-gramota-patriarkha-aleksiya-%D1%96%D1%96-provozghlashena-v-sofiiskom-sobore-kieva-28-ok>. Data perehliadu: 20 bereznia 2022. (In Russian)

Благословенная Грамота Патриарха Алексия II (Провозглашена: Киев, Св. София, 28 октября 1990 г.), <http://orthodox.org.ua/article/blagoslovennaya-gramota-patriarkha-aleksiya-%D1%96%D1%96-provozghlashena-v-sofiiskom-sobore-kieva-28-ok>. Дата перегляду: 20 березня 2022.

Bomb hits Catholic diocese's headquarters in Kharkiv, Ukraine, *ANGELUS*, 01 March 2022, <https://angelusnews.com/news/world/bomb-hits-catholic-dioceses-headquarters-in-kharkiv-ukraine/>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Charków. Właśnie kończyła się msza, gdy rakiety spadły na kurie - mówi ksiądz z Lublina. Zobacz wideo, *Kurier Lubelski*, 1 March 2022, <https://kurierlubelski.pl/charkow-wlasnie-konczyla-sie-msza-gdy-rakiety-spadly-na-kurie-mowi-ksiadz-z-lublina-zobacz-wideo/ar/c1-16073987>. Accessed: 01 Mar. 2022.

Cherez vorozhi obstrily u Kharkovi postrazhdav pravoslavnyj khram, v oblasti horily mahazyn, kafe ta pryvatni budynky. *Interfaks-Ukraina*, 23 travnia 2022, <https://interfax.com.ua/news/general/834141.html>. Data perehliadu: 23 travnia 2022. (In Ukrainian)

Через ворожі обстріли у Харкові постраждав православний храм, в області горіли магазин, кафе та приватні будинки. *Интерфакс-Україна*, 23 травня 2022, <https://interfax.com.ua/news/general/834141.html>. Дата перегляду: 23 травня 2022.

Chysel'nist' naiavnoho naselennia Ukrainy na 1 sichnia 2022 r. Kyiv, 2022 (In Ukrainian)

Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022 р. Київ, 2022

Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. *UNESCO*, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>. Accessed: 02 Oct. 2022.

Dykman, A. V Khar'kove ot obstrelov postradala karaymskaia kenassa. *STATUS QUO*, 08 iyulya 2022, <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/08.07.2022/v-xarkove-ot-obstrelov-postradala-karaimskaya-kenassa>. Data perehliadu: 08 lyupnia 2022. (In Russian)

Дыхман, А. В Харькове от обстрелов пострадала караимская кенасса. *STATUS QUO*, 08 июля 2022, <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/08.07.2022/v-xarkove-ot-obstrelov-postradala-karaimskaya-kenassa>. Дата перегляду: 08 липня 2022.

Dynamika relihiinoi samoidentyfikatsii naselennia Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 6-20 lyupnia 2022 roku. *Kyiv's'kyj mizhnarodnyj instytut sotsiologii*, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>. Data perehliadu: 26 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. *Київський міжнародний інститут соціології*, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>. Дата перегляду: 26 грудня 2022.

Faygie Levy Holt. Kharkov Yeshivah Takes Direct Hit, No One Injured. *Chabad.org*, 15 March 2022, https://www.chabad.org/news/article_cdo/aid/5439827/jewish/Kharkov-Yeshivah-Takes-Direct-Hit-No-One-Injured.htm. Accessed: 26 Dec. 2022.

Fert, A. Pray Against Foreign Invasion or Pray for Peace? Ukrainian Orthodox Churches and the Russian-Ukrainian War. *International Center for Law and Religion Studies*, <https://talkabout.iclrs.org/2022/03/03/pray-against-foreign-invasion-or-pray-for-peace-ukrainian-orthodox-churches-and-the-russian-ukrainian-war/>. Accessed: 03 Mar. 2022.

Hanter, D. «Tse zhakhlyvo, tse neliudiano». Yak Rosiia rujnuie ukrains'ki tserkvy. *BBC News*, 31 bereznia 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60932076>. Data perehliadu: 31 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Гантер, Д. «Це жажливо, це нелюдяно». Як Росія руйнує українські церкви. *BBC News*, 31 березня 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60932076>. Дата перегляду: 31 березня 2022.

Hluschenko, O. Pid chas obstriliv u tsentri Kharkova poshkodzheno Sviato-Uspens'kyj sobor. *Ukrains'ka Pravda*, 3 bereznia 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327637/>. Data perehliadu: 04 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Глущенко, О. Під час обстрілів у центрі Харкова пошкоджено Свято-Успенський собор. *Українська Правда*, 3 березня 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327637/>. Дата перегляду: 04 березня 2022.

Holovko, V. Krytyka teorii modernizatsii v zakhidnij humanitarnij dumtsi. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuku*, вур. 11, 2004, s. 129-143. (In Ukrainian)

Головко, В. Критика теорії модернізації в західній гуманітарній думці. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 11, 2004, с. 129-143.

Karaimy. *Elektronnaia evrejskaia entsyklopedyia*, <https://eleven.co.il/judaism-trends/karaites-medieval-sects/11972/>. Дата perehliadu: 12 veresnia 2022. (In Russian)

Караимы. *Электронная еврейская энциклопедия*, <https://eleven.co.il/judaism-trends/karaites-medieval-sects/11972/>. Дата перегляду: 12 вересня 2022.

Kazanova, Kh. *Relihiia v suchasnomu sviti: pliuralizm, sekuliaryzatsiia, hlobalizatsiia*. Zbirnyk statej. Per. z anhl. L'viv, 2019. (In Ukrainian)

Казанова, Х. *Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація. Збірник статей*. Пер. з англ. Львів, 2019.

Kharkiv Jews narrowly escape tragedy as bomb explodes near Great Synagogue, *ISRAEL HAYOM*, 03 October 2022, <https://www.israelhayom.com/2022/03/10/kharkiv-jews-narrowly-escape-tragedy-as-bomb-explodes-near-great-synagogue/>. Accessed: 24 Dec. 2022.

Kharkiv. Mesa iak raz zakinchuvalas', koly v kuriiu potrapyla raketa. *Ryms'ko-Katolyts'ka Tserkva v Ukraini*, 01 bereznia 2022, <https://rkc.org.ua/novyny/ukraine/harkiv-mesa-yak-raz-zakinchuvalas-koly-v-kuriyu-potrapyla-raketa/>. Дата perehliadu: 01 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Харків. Меса як раз закінчувалась, коли в курію потрапила ракета. *Римсько-Католицька Церква в Україні*, 01 березня 2022, <https://rkc.org.ua/novyny/ukraine/harkiv-mesa-yak-raz-zakinchuvalas-koly-v-kuriyu-potrapyla-raketa/>. Дата перегляду: 01 березня 2022.

Kharkiv: naprykintsy Mesy v kuriuu vluchyla raketa. *CREDO*, 01 bereznia 2022, <https://credo.pro/2022/03/313609>. Дата perehliadu: 01 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Харків: наприкінці Меси в курію влучила ракета. *CREDO*, 01 березня 2022, <https://credo.pro/2022/03/313609>. Дата перегляду: 01 березня 2022.

Kharkivs'kyj mytropolyt prosyt' patriarkha Kyryla zvernutysia do Putina, shchob zupynyty vijnu. *KharkivToday*, 21 kvitnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/kharkivskyu-mytropolyt-prosyt-patriarkha-kyryla-zvernutysya-do-putina-shchob-zupynyty-vijnu>. Дата perehliadu: 19 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

Харківський митрополит просить патріарха Кирила звернутися до Путіна, щоб зупинити війну. *KharkivToday*, 21 квітня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/kharkivskyu-mytropolyt-prosyt-patriarkha-kyryla-zvernutysya-do-putina-shchob-zupynyty-vijnu>. Дата перегляду: 19 квітня 2022.

KhramSviatoho YuriiiaPeremozhtsia. *Facebook*, <https://www.facebook.com/ch.georgevictorious/photos/a.130958282541918/267012452269833/>. Data perehliadu: 11 bereznia. 2022. (In Ukrainian)

Храм Святого Юрія Переможця. *Facebook*, <https://www.facebook.com/ch.georgevictorious/photos/a.130958282541918/267012452269833/>. Дата перегляду: 11 березня. 2022.

Khram Sviatykh Zhen Myronosyts. Sovremennye ystoriyu Khar'kova. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=UXrbvP1abgg>. Data perehliadu: 01 Iyupnia 2021. (In Russian)

Храм Святых Жен Мироносиц. Современные истории Харькова. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=UXrbvP1abgg>. Дата перегляду: 01 липня 2021.

Khram Zhon-Myronosyts' u Kharkovi vidnovliat' pislia obstriliv RF. *Suspil'ne. Novyny*, 14 kvitnia 2022, <https://suspilne.media/228461-hram-zon-mironosic-u-harkovi-vidnovlat-pisla-obstriliv-rf/>. Data perehliadu: 14 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

Храм Жон-Мироносиць у Харкові відновлять після обстрілів РФ. *Суспільне. Новини*, 14 квітня 2022, <https://suspilne.media/228461-hram-zon-mironosic-u-harkovi-vidnovlat-pisla-obstriliv-rf/>. Дата перегляду: 14 квітня 2022.

Kotenko, T. Rosiiany obstriliuiut' khramy Moskovsk'oho patriarkhatu. *HLAVKOM*, 12 bereznia 2022, <https://glavcom.ua/country/society/rosiyani-obstrilyuyut-hrami-moskovskogo-patriarhatu-829187.html>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Котенко, Т. Росіяни обстрілюють храми Московського патріархату. *ГЛАВКОМ*, 12 березня 2022, <https://glavcom.ua/country/society/rosiyani-obstrilyuyut-hrami-moskovskogo-patriarhatu-829187.html>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Kovalenko, M. Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor u Kharkovi, de khovalys' liudy. *Dyvys.info*, 02 bereznia 2022, <https://dyvys.info/2022/03/02/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-u-harkovi-de-hovalys-lyudy/>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Коваленко, М. Снаряд оккупантов влучив в Успенський собор у Харкові, де ховались люди. *Дивись.info*, 02 березня 2022, <https://dyvys.info/2022/03/02/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-u-harkovi-de-hovalys-lyudy/>. Дата перегляду: 02 березня 2022.

Kovalenko, O. Moshe Reuven Asman: Rosijs'ki syly vchyniaut' iak natsysty. Interv'iu. *Holos Ameryky*, 10 travnia 2022, <https://ukrainian.voanews.com/a/moshe-reuven-asman-rosiyski-syly-vchyniaut-yak-nacisty/6565504.html>. Data perehliadu: 10 travnia 2022. (In Ukrainian)

Коваленко, О. Моше Реувен Асман: Російські сили вчиняють як нацисти. Інтерв'ю. *Голос Америки*, 10 травня 2022, <https://ukrainian.voanews.com/a/moshe-reuven-asman-rosiyski-syly-vchyniaut-yak-nacisty/6565504.html>. Дата перегляду: 10 травня 2022.

Kravchenko, V. *Khar'kov/Kharkiv: stolytsa Pohranych'ia*. Vyl'nus, 2010. (In Russian)

Кравченко, В. *Харьков/Харків: столица Пограничья*. Вильнюс, 2010.

Kryvonis, T. Vnaslidok obstriliv rosijs'kykh okupantiv poshkodzenyj khram na Kholodnij Hori u Kharkovi. *Suspil'ne. Novyny*, 17 bereznia 2022, <https://suspilne.media/218498-vnaslidok-obstriliv-rosijskih-okupantiv-poskodzenij-hram-na-holodnij-gori-u-harkovi/>. Data perehliadu: 17 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Кривоніс, Т. Внаслідок обстрілів російських окупантів пошкоджений храм на Холодній Горі у Харкові. *Суспільне. Новини*, 17 березня 2022, <https://suspilne.media/218498-vnaslidok-obstriliv-rosijskih-okupantiv-poskodzenij-hram-na-holodnij-gori-u-harkovi/>. Дата перегляду: 17 березня 2022.

Lakoff, G., Johnsen, M. *Metaphors we live by*. London, 2003.

Le Hoff, Zh. *Ystoriya u pamiat'*. Moskva, 2013. (In Russian)

Ле Гофф, Ж. *История и память*. Москва, 2013.

Lotman, Yu. *Yzbrannye stat'y v triokh tomakh. Tom I. Stat'y po semyotyke u topolohyy kul'tury*. Tallyn, 1992. (In Russian)

Лотман, Ю. *Избранные статьи в трёх томах. Том I. Статьи по семиотике и топологии культуры*. Таллин, 1992.

Мапа kul'turnykh vtrat. *Ukrains'kyj kul'turnyj fond*, <https://uaculture.org/culture-loss/>. Data perehliadu: 02 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Мапа культурних втрат. *Український культурний фонд*, <https://uaculture.org/culture-loss/>. Дата перегляду: 02 жовтня 2022.

Muzychenko, Ya. Tserkva z Kharkovom v umovakh vinyi. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 16 bereznia 2022, https://risu.ua/cerkva-z-harkovom-v-umovah-vijni_n127251. Data perehliadu: 16 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Музиченко, Я. Церква з Харковом в умовах війни. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 16 березня 2022, https://risu.ua/cerkva-z-harkovom-v-umovah-vijni_n127251. Дата перегляду: 16 березня 2022.

Nichoho sviatoho! *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/3849. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Нічого святого! *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/3849. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Nora, P. Problematyka mest pamiaty. V: *Frantsyia-pamiat'*. Sankt-Peterburh, 1999, s. 17-50. (In Russian)

Нора, П. Проблематика мест памяти. В: *Франция-память*. Санкт-Петербург, 1999, с. 17-50.

Obstril P'iatykhatok u Kharkovi: poshodzheno khram tsarytsi Tamary UPTs MP. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 13 bereznia 2022, https://risu.ua/obstril-pyatihatok-u-harkovi-poshodzheno-hram-carici-tamari-upc-mp_n127118. Data perehliadu: 13 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Обстріл П'ятихаток у Харкові: пошкоджено храм цариці Тамари УПЦ МП. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 13 березня 2022, https://risu.ua/obstril-pyatihatok-u-harkovi-poshodzheno-hram-carici-tamari-upc-mp_n127118. Дата перегляду: 13 березня 2022.

Obstril religijnykh sviatyn' — ahoniia Putina. Ahresor oblamav zuby j zlyt'sia. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=X0I0V5txJNk>. Data perehliadu: 04 bereznia 2022. (In Ukrainian)
Обстріл релігійних святинь — агонія Путіна. Агресор обламав зуби й злиться. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=X0I0V5txJNk>. Дата перегляду: 04 березня 2022.

Okupanty obstriliali kharkivs'kyj khram Preobrazhennia Hospodn'oho. *NV. Kharkiv*, 15 bereznia 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/ptrazhdav-hram-preobrazhennya-gospodnogo-novini-harkova-50225130.html>. Data perehliadu: 15 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Окупанти обстріляли харківський храм Преображення Господнього. *НВ. Харків*, 15 березня 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/ptrazhdav-hram-preobrazhennya-gospodnogo-novini-harkova-50225130.html>. Дата перегляду: 15 березня 2022.

Okupanty poshkodyly try khramy UPTs u Kharkovi. *KharkivToday*, 12 bereznia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/okupanty-poshkodyly-try-khramy-upts-u-kharkovi>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Окупанти пошкодили три храми УПЦ у Харкові. *KharkivToday*, 12 березня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/okupanty-poshkodyly-try-khramy-upts-u-kharkovi>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Osoblyvosti religijnoho i tserkovno-religijnoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000-2020 rr. (informatsijni materialy). Kyiv, 2020. (In Ukrainian)

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2020.

Ot obstrelov postradala karajmskaia kenassa v Khar'kove. *Telegram Store*, <https://uk.telegram-store.com/catalog/channels/ujcukraine/528>. Data perehliadu: 08 lypnia 2022. (In Russian)

От обстрелов пострадала караимская кенасса в Харькове. *Telegram Store*, <https://uk.telegram-store.com/catalog/channels/ujcukraine/528>. Дата перегляду: 08 липня 2022.

Pasha Aleksandr. Khar'kovskaia Karajmskaia relyhyznaia obschyna. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100081202441838>. Data perehliadu: 07 lypnia 2022. (In Russian)

Александр Паша. Харьковская Караимская религиозная община. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100081202441838>. Дата перегляду: 07 липня 2022.

Pas'ko, S. Vchora Ioanno-Bohoslovs'kyj khram PTsU був poshkodzhenyj pid chas obstrilu. *Vechirnij Kharkiv*, 10 veresnia 2022, <https://vecherniy.kharkov.ua/news/192247/>. Data perehliadu: 09 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Пасько, С. Вчора Іоанно-Богословський храм ПЦУ був пошкоджений під час обстрілу. *Вечірній Харків*, 10 вересня 2022, <https://vecherniy.kharkov.ua/news/192247/>. Дата перегляду: 09 вересня 2022.

Perechekaly obstril ta povinchaly zakokhanykh: u Kharkovi udarom RF poshkodzheno khram. *Ob'iektiv.TV*, 10 veresnia 2022, <https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2022/09/10/perechekali-obstril-ta-povinchali-zakohanih-u-harkovi-udarom-rf-poshkodzheno-hram/>. Data perehliadu: 11 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Перечекали обстріл та повинчали закоханих: у Харкові ударом РФ пошкоджено храм. *Об'єктив.TV*, 10 вересня 2022, <https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2022/09/10/perechekali-obstril-ta-povinchali-zakohanih-u-harkovi-udarom-rf-poshkozhdzhen-hram/>. Дата перегляду: 11 вересня 2022.

Perelik sporud religijnykh spil'not Ukrainy, scho zaznaly rujnuvan' vnaslidok povnomashtabnoho vtorhnenia rosii 24 liutoho — 23 serpnia 2022 roku. Monitorynh zdijsnuiet'sia Derzhavnoiu sluzhboiu Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti (DESS) u spivpratsi z Majsterneiu akademichnoho religiiieznavstva (MAR), <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Perelik-na-2022-08-23.pdf>. Дата perehliadu: 01 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення росії 24 лютого — 23 серпня 2022 року. Моніторинг здійснюється Державною службою України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) у співпраці з Майстернею академічного релігієзнавства (МАР), <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Perelik-na-2022-08-23.pdf>. Дата перегляду: 01 вересня 2022.

Perezhyv Druhu svitovu: rosij's'kyj snariad vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, de byly liudy. *24 Kanal*, 02 bereznia 2022, https://24tv.ua/rosiyskiy-snaryad-vluchiv-uspenskiy-sobor-harkova-tam-ukrivalis_n1887701. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Пережив Другу світову: російський снаряд влучив в Успенський собор Харкова, де були люди. *24 Канал*, 02 березня 2022, https://24tv.ua/rosiyskiy-snaryad-vluchiv-uspenskiy-sobor-harkova-tam-ukrivalis_n1887701. Дата перегляду: 29 вересня 2022.

Petik, M. Peredchuttia rozkolu: pid chas vijny sviaschennyky MP ne zghadiut' Kyryla i hovoriat' pro avtokefaliu. *OBOZREVATEL*, 15 bereznia 2022, <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/peredchuttya-rozkolu-pid-chas-vijni-svyascheniki-mp-ne-zgaduyut-kirilla-i-govoryat-pro-avtokefaliyu.htm>. Дата perehliadu: 15 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Петік, М. Передчуття розколу: під час війни священники МП не згадують Кирила і говорять про автокефалію. *OBOZREVATEL*, 15 березня 2022, <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/peredchuttya-rozkolu-pid-chas-vijni-svyascheniki-mp-ne-zgaduyut-kirilla-i-govoryat-pro-avtokefaliyu.htm>. Дата перегляду: 15 березня 2022.

Petrov, S. Kharkiv. Khroniky ataky na misto, den' 147-j (20.07.2022). *Majdan*, 21 lypnia 2022, <https://maidan.org.ua/2022/07/kharkiv-khroniky-ataky-na-misto-den-147-y-20-07-2022/>. Дата perehliadu: 20 lypnia 2022. (In Ukrainian)

Петров, С. Харків. Хроніки атаки на місто, день 147-й (20.07.2022). *Майдан*, 21 липня 2022, <https://maidan.org.ua/2022/07/kharkiv-khroniky-ataky-na-misto-den-147-y-20-07-2022/>. Дата перегляду: 20 липня 2022.

Pomydorov, I. U Kharkovi pid obstril potrapyv khram Smolens'koi ikony Bozhoi Materi. *Vesti*, 17 bereznia 2022, <https://vesti.ua/uk/strana-uk/v-harkove-pod-obstrel-popal-hram-smolenskoj-ikony-bozhiej-materi>. Дата perehliadu: 17 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Помидоров, І. У Харкові під обстріл потрапив храм Смоленської ікони Божої Матері. *Весті*, 17 березня 2022, <https://vesti.ua/uk/strana-uk/v-harkove-pod-obstrel-popal-hram-smolenskoj-ikony-bozhiej-materi>. Дата перегляду: 17 березня 2022.

Poshkodzhenni/zrujnovani pid chas vinyi khramy. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, https://risu.ua/poshkodzhenni-zrujnovani-pid-chas-vijni-hrami_t10885. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Пошкоджені/зруйновані під час війни храми. *PICU — Релігійно-інформаційна служба України*, https://risu.ua/poshkodzhenni-zrujnovani-pid-chas-vijni-hrami_t10885. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022.

Postradala ot obstreliv rossyjskykh bandformirovanyj y karaymskaia kenasa. *Facebook*, <https://www.facebook.com/yuri.radchenko.3/posts/pfbid0CdPfXJ55kTrfLVruPovXdEHNMTpYeVYUhjEavBCFQRfKR7mjbCXG2uaPwaUfvKHl>. Дата perehliadu: 07 lypnia 2022. (In Russian)
Пострадала от обстрелов российских бандформирований и караимская кенаса. *Facebook*, <https://www.facebook.com/yuri.radchenko.3/posts/pfbid0CdPfXJ55kTrfLVruPovXdEHNMTpYeVYUhjEavBCFQRfKR7mjbCXG2uaPwaUfvKHl>. Дата perehliadu: 07 lypnia 2022.

Pry obstrelakh v tsentre horoda Khar'kova povrezhden Sviato-Uspenskyj sobor. *Khar'kovskaia Eparkhiya*, 02 marta 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2848>. Дата perehliadu: 02 bereznia 2022. (In Russian)

При обстрелах в центре города Харькова поврежден Свято-Успенский собор. *Харьковская Епархия*, 02 марта 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2848>. Дата perehliadu: 02 bereznia 2022.

Relihiia v ohni. *Majsternia akademichnoho relihiieznavstva*, <https://www.mar.in.ua/religiya-v-ogni/>. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Релігія в огні. *Майстерня академічного релігієзнавства*, <https://www.mar.in.ua/religiya-v-ogni/>. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022.

Roshchina, O. Zelenskyi: My nichoho ne vidaly, a Putin i v bunkeri ne skhovaetsia vid Boha. *Ukrains'ka Pravda*, 03 bereznia 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327746/>. Дата perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Рощіна, О. Зеленський: Ми нічого не віддали, а Путін і в бункері не сховається від Бога. *Українська Правда*, 03 березня 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327746/>. Дата perehliadu: 27 hrudnia 2022.

Rosiiyani obstriliali Khar'kiv z «Urahaniiv»: troie liudej zahynuly, poshkodzheno mechet'. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 20 lypnia 2022, https://risu.ua/rosiyani-obstriliali-harkiv-z-uraganiv-troye-lyudej-zagynuli-poshkodzheno-mechet_n130999. Дата perehliadu: 20 lypnia 2022. (In Ukrainian)

Росіяни обстріляли Харків з «Ураганів»: троє людей загинули, пошкоджено мечеть. *PICU — Релігійно-інформаційна служба України*, 20 lypnia 2022, https://risu.ua/rosiyani-obstriliali-harkiv-z-uraganiv-troye-lyudej-zagynuli-poshkodzheno-mechet_n130999. Дата perehliadu: 20 lypnia 2022.

Rosiiyani obstriliali khram Ptsu v Kharkovi. *KharkivToday*, 10 veresnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/rosiyany-obstriliali-khram-ptsu-v-kharkovi>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Росіяни обстріляли храм ПЦУ в Харкові. *KharkivToday*, 10 вересня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/rosiyanu-obstrilyaly-khram-ptsu-v-kharkovi>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Rosiiany obstriliuut' khramy Moskovs'koho patriarkhatu. *UAZMI*, 12 bereznia 2022, <https://uazmi.org/news/post/a3dc96cc01d8067d39d8a0e3024f647d>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Росіяни обстрілюють храми Московського патріархату. *UAZMI*, 12 березня 2022, <https://uazmi.org/news/post/a3dc96cc01d8067d39d8a0e3024f647d>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Russian military strikes hit at least 3 schools, cathedral and shops in Kharkiv. *CNN*, 2 March 2022, https://edition.cnn.com/europe/live-news/ukraine-russia-putin-news-03-02-22/h_1418c6e0078e2fa51d27412f27294b2a. Accessed: 26 Dec. 2022.

Russian troops shell Orthodox cathedral in Kharkiv; Zelensky vows to restore it. *Catholic Culture*, 04 March 2022, <https://www.catholicculture.org/news/headlines/index.cfm?storyid=54084>. Accessed: 24 Dec. 2022.

«Rus'kuj mir» b'є po svoikh u Kharkovi. *Kharkiv Times*, 03 bereznia 2022., <https://times.kharkiv.ua/2022/03/03/ruskij-mir-b-ye-po-svoyih-u-harkovi-foto/>. Data perehliadu: 03 bereznia 2022. (In Ukrainian)

«Русский мир» б'є по своїх у Харкові. *Харків Times*, 03 березня 2022, <https://times.kharkiv.ua/2022/03/03/ruskij-mir-b-ye-po-svoyih-u-harkovi-foto/>. Дата перегляду: 03 березня 2022.

Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii UPTs MP zaznav rujnuvan' vid obstriliv. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 28 bereznia 2022, https://risu.ua/shche-odin-hram-harkivskoyi-jeparhiyi-upc-mp-zaznav-rujnuvan-vid-obstriliv_n127662. Data perehliadu: 28 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Ще один храм Харківської єпархії УПЦ МП зазнав руйнувань від обстрілів. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 28 березня 2022, https://risu.ua/shche-odin-hram-harkivskoyi-jeparhiyi-upc-mp-zaznav-rujnuvan-vid-obstriliv_n127662. Дата перегляду: 28 березня 2022.

Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii zaznav rujnuvan'. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kij viddil UPTs*, 27 bereznia 2022, <https://news.church.ua/2022/03/27/shche-odin-xram-harkivskoji-jeparhiji-zaznav-rujnuvan-2022/>. Data perehliadu: 28 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Ще один храм Харківської єпархії зазнав руйнувань. *Українська Православна Церква. Синадальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 27 березня 2022, <https://news.church.ua/2022/03/27/shche-odin-xram-harkivskoji-jeparhiji-zaznav-rujnuvan-2022/>. Дата перегляду: 28 березня 2022.

Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii: ahresor zavdav rujnuvan' schonajmenshe 270 sporudam relihijnykh spil'not Ukrainy. *Ofitsijnyj sajт Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti*, <https://dcss.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Data perehliadu: 21 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Сім місяців повномасштабного вторгнення Росії: агресор завдав руйнувань щонайменше 270 спорудам релігійних спільнот України. *Офіційний сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті*, <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Дата перегляду: 21 вересня 2022.

Sitnikova, I. U Kharkovi obstrily rosijs'kykh okupantiv poshkodyly khramy UPTs MP. *Hromadske*, 12 bereznia 2022, <https://hromadske.ua/posts/u-harkovi-obstrili-rosijskih-okupantiv-poshkodyli-cerkvi-upc-mp>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Сітнікова, І. У Харкові обстріли російських окупантів пошкодили храми УПЦ МП. *Hromadske*, 12 березня 2022, <https://hromadske.ua/posts/u-harkovi-obstrili-rosijskih-okupantiv-poshkodyli-cerkvi-upc-mp>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova. *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/1566?single. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (a). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова. *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/1566?single. Дата перегляду: 02 березня 2022 (a).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova. *Velykyy Kyiv*, 02 bereznia 2022, <https://bigkyiv.com.ua/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-harkova>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (b). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова. *Великий Київ*, 02 березня 2022, <https://bigkyiv.com.ua/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-harkova>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (b).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, de ukryvalys' liudy. *TSN*, 02 bereznia 2022, <https://tsn.ua/ato/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkova-de-ukrivalis-lyudi-foto-1995055.html>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (c). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова, де укривались люди. *TCH*, 02 березня 2022, <https://tsn.ua/ato/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkova-de-ukrivalis-lyudi-foto-1995055.html>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (c).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, — Heraschenko. *KyivVlada*, 02 bereznia 2022, <https://kievvlad.com.ua/news/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkovagerashhenko>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (d). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова, — Герашенко. *КиївВлада*, 02 березня 2022, <https://kievvlad.com.ua/news/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkovagerashhenko>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (d).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova. *Mukachevo.net*, 02 bereznia 2022, <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/3341155>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (e). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова. *Mukachevo.net*, 02 березня 2022, <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/3341155>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (e).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, de ukryvalys' liudy. *Vseukrains'kyj Sobor*, 02 bereznia 2022, <https://sobor.com.ua/news/snaryad-sobor>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (f). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова, де укривались люди. *Всеукраїнський Собор*, 02 березня 2022, <https://sobor.com.ua/news/snaryad-sobor>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (f).

Svizha sotsiologia: bil'shist' virian Moskovs'koi tserkvy v Ukraini vymahaiut' rozryvu z RPTs. *ГЛАВКОМ*, 10 bereznia 2022, https://glavcom.ua/country/society/svizha-sociologiya-bilshist-viryanyan-moskovskoji-cerkvi-v-ukrajini-vimagayut-rozryvu-z-rpc-828493.html?fbclid=IwAR1LOB-z_pJKgGro01mTN7M3tNfry537kFyNaBuUJUKoSo0Adbu_ojLw9A. Data perehliadu: 10 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Свіжа соціологія: більшість вірян Московської церкви в Україні вимагають розриву з РПЦ. *ГЛАВКОМ*, 10 березня 2022, https://glavcom.ua/country/society/svizha-sociologiya-bilshist-viryanyan-moskovskoji-cerkvi-v-ukrajini-vimagayut-rozryvu-z-rpc-828493.html?fbclid=IwAR1LOB-z_pJKgGro01mTN7M3tNfry537kFyNaBuUJUKoSo0Adbu_ojLw9A. Дата перегляду: 10 березня 2022.

U Kharkivs'kij ieparkhii PTsU zaznaly rujnuvan' vijs'kovi khramy. *Pravoslavna Tserkva Ukrainy. Kharkivs'ka Yeparkhiia*, 09 bereznia 2022, <https://cerkva.kharkov.ua/novini/he/2963.html>. Data perehliadu: 09 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харківській єпархії ПЦУ зазнали руйнувань військові храми. *Православна Церква України. Харківська Єпархія*, 09 березня 2022, <https://cerkva.kharkov.ua/novini/he/2963.html>. Дата перегляду: 09 березня 2022.

U Kharkovi cherez obstril moskovytiv postrazhdalo sche dva khramy UPTs MP. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 03 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-cherez-obstril-moskovitiv-postrazhdalo-shche-dva-hramiupc-mp_n126693. Data perehliadu: 03 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові через обстріл московитів постраждало ще два храми УПЦ МП. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 03 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-cherez-obstril-moskovitiv-postrazhdalo-shche-dva-hramiupc-mp_n126693. Дата перегляду: 03 березня 2022.

U Kharkovi cherez obstril postrazhdaly sche dva khramy UPTs. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kyj viddil UPTs*, 03 bereznia 2022, <https://news.church.ua/2022/03/03/u-xarkovi-cherez-obstril-postrazhdali-shhe-dva-xrami-upc/>. Data perehliadu: 03 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові через обстріл постраждали ще два храми УПЦ. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 03 березня 2022, <https://news.church.ua/2022/03/03/u-xarkovi-cherez-obstril-postrazhdali-shhe-dva-xrami-upc/>. Дата перегляду: 03 березня 2022.

U Kharkovi na Kholodnij hori obstrilialy sche odyn khram UPTs MP. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 21 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-na-holodnij-gori-obstriliali-shche-odin-hram-upc-mp_n127405. Data perehliadu: 21 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові на Холодній горі обстріляли ще один храм УПЦ МП. *PICV — Релігійно-інформаційна служба України*, 21 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-na-holodnij-gori-obstriliali-shche-odin-hram-upc-mp_n127405. Дата перегляду: 21 березня 2022.

U Kharkovi naprykintsi Mesy v budivliu kurii vluchyla rosijs'ka raketa. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 01 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-naprikinci-mesi-v-budivlyu-kuriyi-vluchila-rosijska-raketa_n126600. Data perehliadu: 01 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові наприкінці Меси в будівлю курії влучила російська ракета. *PICV — Релігійно-інформаційна служба України*, 01 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-naprikinci-mesi-v-budivlyu-kuriyi-vluchila-rosijska-raketa_n126600. Дата перегляду: 01 березня 2022.

U Kharkovi pislia obstrilu horily pravoslavnyj khram i pryvatnyj budynok. *KharkivToday*, 23 travnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-kharkovi-pislya-obstrilu-horily-pravoslavnyu-khram-i-pryvatnyu-budynok>. Data perehliadu: 23 travnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові після обстрілу горіли православний храм і приватний будинок. *KharkivToday*, 23 травня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-kharkovi-pislya-obstrilu-horily-pravoslavnyu-khram-i-pryvatnyu-budynok>. Дата перегляду: 23 травня 2022.

U Kharkovi rozpochynaiut' remont khramu sviatykh Zhon Myronosyts', iakyj postrazhdav vnaslidok obstriliv mista vijs'kamy RF. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kyj viddil UPTs*, 15 kvitnia 2022, <https://news.church.ua/2022/04/15/u-harkovi-rozpochinayut-remont-xramu-svyatix-zhon-mironosic-yakij-postrazhdav-vnaslidok-obstriliv-mista-vijskami-rf/>. Data perehliadu: 15 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові розпочинають ремонт храму святих Жон Мироносиць, який постраждав внаслідок обстрілів міста військами РФ. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 15 квітня 2022, <https://news.church.ua/2022/04/15/u-harkovi-rozpochinayut-remont-xramu-svyatix-zhon-mironosic-yakij-postrazhdav-vnaslidok-obstriliv-mista-vijskami-rf/>. Дата перегляду: 15 квітня 2022.

U Kharkovi snariad rosijs'kykh okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor. *NV*, 02 bereznia 2022, <https://nv.ua/ukr/regions/u-harkovi-snaryad-rosiyskih-okupantiv-potrapiv-v-uspenskiy-sobor-50221796.html>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові снаряд російських окупантів влучив в Успенський собор. *НВ*, 02 березня 2022, <https://nv.ua/ukr/regions/u-harkovi-snaryad-rosiyskih-okupantiv-potrapiv-v-uspenskiy-sobor-50221796.html>. Дата перегляду: 02 березня 2022.

U Kharkovi vid obstrilu postrazhdav khram — DSNS. *MyKharkov.info*, 23 travnia 2022, <https://mykharkov.info/news/u-harkovi-vid-obstrilu-postrazhdav-hram-dsns-20940.html>. Data perehliadu: 23 travnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові від обстрілу постраждав храм — ДСНС. *MyKharkov.info*, 23 травня 2022, <https://mykharkov.info/news/u-harkovi-vid-obstrilu-postrazhdav-hram-dsns-20940.html>. Дата перегляду: 23 травня 2022.

U Kharkovi vnaslidok obstriliv poshkodzhena tserkva Yuriia. *24 Kanal*, 11 bereznia 2022, https://24tv.ua/harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzhena-tserkva-yuriya_n1901901. Дата perehliadu: 11 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові внаслідок обстрілів пошкоджена церква Юрія. *24 Канал*, 11 березня 2022, https://24tv.ua/harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzhena-tserkva-yuriya_n1901901. Дата перегляду: 11 березня 2022.

U Kharkovi vnaslidok obstriliv rashystamy poshkodzheno khram Sviatoho Yuriia Peremozhtsia. *RISU — Relihiyno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 12 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzheno-hram-svyatogo-yuriya-peremozhchya_n127057. Дата perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові внаслідок обстрілів рашистами пошкоджено храм Святого Юрія Переможця. *PISU — Релігійно-інформаційна служба України*, 12 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzheno-hram-svyatogo-yuriya-peremozhchya_n127057. Дата перегляду: 12 березня 2022.

U misti pochynaiut' remont khramu Sviatykh Zhon Myronosyts'. *Facebook*, <https://www.facebook.com/kharkovgovernment/posts/347916120705667>. Дата perehliadu: 13 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

У місті починають ремонт храму Святих Жон Мироносиць. *Facebook*, <https://www.facebook.com/kharkovgovernment/posts/347916120705667>. Дата перегляду: 13 квітня 2022.

U Verbnu nediliu rosiiyani obstriliali khram moskovs'koho patriarkhatu u Kharkovi. *NV. Kharkiv*, 18 kvitnia 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/harkiv-obstrili-rosiyani-obstriliali-hram-upc-mp-na-602-mikrorayoni-na-saltivci-novini-harkova-50234744.html>. Дата perehliadu: 18 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

У Вербну неділю росіяни обстріляли храм московського патріархату у Харкові. *НВ. Харків*, 18 квітня 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/harkiv-obstrili-rosiyani-obstriliali-hram-upc-mp-na-602-mikrorayoni-na-saltivci-novini-harkova-50234744.html>. Дата перегляду: 18 квітня 2022.

Ucraina: colpita stamattina la curia. Don Semenkov, “dentro nei sotterranei c’erano 40 persone. Stanno tutti bene ma qui è un inferno”. *Società per l’Informazione Religiosa*, 01 March 2022, <https://www.agensir.it/quotidiano/2022/3/1/ucraina-colpita-stamattina-la-curia-don-semenkov-dentro-nei-sotterranei-cerano-40-persone-stanno-tutti-bene-ma-qui-e-un-inferno/>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Ukraine latest. The building of the Curia of the Roman Catholic diocese of Kharkiv-Zaporozhia. *Twitter*, <https://twitter.com/latinmassuk/status/1498652941368147971>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Ukrainu stilky raziv khotily znyschchyty, ale ne zmohly — zvernennia Prezydenta Volodymyra Zelenskoho. *Prezydent Ukrainy. Ofitsijne internet-predstavnytstvo*, 03 bereznia 2022, <https://www.president.gov.ua/news/ukrayinu-stilki-raziv-hotili-znishiti-ale-ne-zmogli-zvernenn-73297>. Дата perehliadu: 23 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Україну стільки разів хотіли знищити, але не змогли — звернення Президента Володимира Зеленського. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*, 03 березня 2022, <https://www.president.gov.ua/news/ukrayinu-stilki-raziv-hotili-znishiti-ale-ne-zmogli-zvernenn-73297>. Дата перегляду: 23 грудня 2022.

V den' pamiaty sviatyetelia Meletyia mytropolyt Onufriy sovershyl Lyturhyiu v Blahoveschenskom sobore Khar'kova. *Khar'kovskaia Eparkhiya*, 25 liutoho 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2832>. Дата perehliadu: 25 liutoho 2022. (In Russian)

В день памяти святителя Мелетия митрополит Онуфрий совершил Литургию в Благовещенском соборе Харькова. *Харьковская Епархия*, 25 лютого 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2832>. Дата перегляду: 25 лютого 2022.

V rezultate obstrelav v 602 mykrorajone horoda Khar'kova postradal khram Preobrazhenyia Hospodnia Khar'kovskoj eparkhyi Ukraynskoj Pravoslavnoj Tserkvy. *Facebook*, <https://www.facebook.com/eparchia.kharkov.ua/posts/1160033581433669>. Дата perehliadu: 15 bereznia 2022. (In Russian)

В результате обстрелов в 602 микрорайоне города Харькова пострадал храм Преображения Господня Харьковской епархии Украинской Православной Церкви. *Facebook*, <https://www.facebook.com/eparchia.kharkov.ua/posts/1160033581433669>. Дата перегляду: 15 березня 2022.

Vid obstriliv postrazhdav Ioano-Bohoslovs'kyj khram (foto i video). *Pravoslavna Tserkva Ukrainy. Khram Sviatoho Ioanna Bohoslova mista Kharkova*, 09 veresnia 2022, <https://bogoslav.kharkov.ua/news/6552>. Дата perehliadu: 09 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Від обстрілів постраждав Іоано-Богословський храм (фото і відео). *Православна Церква України. Храм Святого Іоанна Богослова міста Харкова*, 09 вересня 2022, <https://bogoslav.kharkov.ua/news/6552>. Дата перегляду: 09 вересня 2022.

Vid obstrilu postrazhdala karaims'ka kenasa u Kharkovi. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 09 Iupnia 2022, https://risu.ua/vid-obstrilu-postrazhdala-karayimska-kenasa-u-harkovi_n130738. Дата perehliadu: 09 Iupnia 2022. (In Ukrainian)

Від обстрілу постраждала караїмська кенаса у Харкові. *PICV — Релігійно-інформаційна служба України*, 09 липня 2022, https://risu.ua/vid-obstrilu-postrazhdala-karayimska-kenasa-u-harkovi_n130738. Дата перегляду: 09 липня 2022.

Vid rosijs'koi «denatsyfikatsii» vzhe postrazhdaly schonajmenshe 6 ievrejs'kykh ob'ektiv v Ukraini, — Yevrejs'ka obschyna. *Ukrains'ki Novyny*, 16 bereznia 2022, <https://ukranews.com/ua/news/841769-vid-rosijskoji-denatsyfikatsiyi-vzhe-postrazhdaly-shhonajmenshe-6-yevrejskyh-ob-yektiv-v-ukrayini>. Дата perehliadu: 16 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Від російської «денацифікації» вже постраждали щонайменше 6 єврейських об'єктів в Україні, — Єврейська община. *Українські Новини*, 16 березня 2022, <https://ukranews.com/ua/news/841769-vid-rosijskoji-denatsyfikatsiyi-vzhe-postrazhdaly-shhonajmenshe-6-yevrejskyh-ob-yektiv-v-ukrayini>. Дата перегляду: 16 березня 2022.

Vid vorozhoho obstrilu postrazhdala synahoha v tsentri Khar'kova. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 10 bereznia 2022, https://risu.ua/vid-vorozhogo-obstrilu-postrazhdala-sinagoga-v-centri-harkova_n126971. Дата perehliadu: 10 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Від ворожого обстрілу постраждала синагога в центрі Харкова. *PISU — Релігійно-інформаційна служба України*, 10 березня 2022, https://risu.ua/vid-vorozhogo-obstrilu-postrazhdala-sinagoga-v-centri-harkova_n126971. Дата перегляду: 10 березня 2022.

Vid vorozhykh obstriliv postrazhdaly synahoha ta biblioteka u tsentri Kharkova. *KharkivToday*, 10 bereznia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/vid-vorozhykh-obstriliv-postrazhdaly-synahoha-ta-biblioteka-u-tsentri-kharkova>. Дата перегляду: 10 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Від ворожих обстрілів постраждали синагога та бібліотека у центрі Харкова. *KharkivToday*, 10 березня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/vid-vorozhykh-obstriliv-postrazhdaly-synahoha-ta-biblioteka-u-tsentri-kharkova>. Дата перегляду: 10 березня 2022.

Vijna Rosii z Bohom. UKMTs. *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=4C_sy0vXh5g. Дата перегляду: 28 липня 2022. (In Ukrainian)

Війна Росії з Богом. УКМЦ. *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=4C_sy0vXh5g. Дата перегляду: 28 липня 2022.

Vnaslidok obstrilu bulo poshkodzheno Uspens'kij sobor mista Kharkova. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kij viddil UPTs*, 02 bereznia 2022, <https://news.church.ua/2022/03/02/vnaslidok-obstrilu-bulo-poshkodzheno-uspenskij-sobor-mista-xarkova/>. Дата перегляду: 02 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Внаслідок обстрілу було пошкоджено Успенський собор міста Харкова. *Українська Православна Церква. Синадальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 02 березня 2022, <https://news.church.ua/2022/03/02/vnaslidok-obstrilu-bulo-poshkodzheno-uspenskij-sobor-mista-xarkova/>. Дата перегляду: 02 березня 2022.

Wanner, K. *Everyday Religiosity and the Politics of Belonging in Ukraine*. Cornell University Press, 2022.

Windows in Kharkiv's ancient Great Synagogue shattered during Russian bombings. *The Jerusalem Post*, 10 march 2022, <https://www.jpost.com/diaspora/article-700868>. Accessed: 24 Dec. 2022.

Yelens'kij, V. Relihiia ta protses natsiietvorennia. V: L. O. Fylypovych (ed.) *Relihiia j natsiia v suspil'nomu zhytti Ukrainy j svitu*. Kyiv, 2006. s. 187-206. (In Ukrainian)

Сленський, В. Релігія та процес націєтворення. В: Л. О. Филипович (ред.) *Релігія й нація в суспільному житті України й світу*. Київ, 2006, с. 187-206.

Zahyblyj pidlitok i znyschena zupynka. Naslidky ostann'oho obstrilu Kharkova, zhertvamy iakoho staly troie liudej – fotoreportazh. *NV*, 20 lipnia 2022, <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/obstril-harkova-20-lipnya-fotoreportazh-mechet-sunna-harkiv-novini-ukrajini-50257693.html>. Дата перегляду: 20 lipnia 2022. (In Ukrainian)

Загиблий підліток і знищена зупинка. Наслідки останнього обстрілу Харкова, жертвами якого стали троє людей – фоторепортаж. *НВ*, 20 липня 2022, <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/obstril-harkova-20-lipnya-fotoreportazh-mechet-sunna-harkiv-novini-ukrajini-50257693.html>. Дата перегляду: 20 липня 2022.

Zvernennia Blazhennishoho Mytropolyta Kyivs'koho i vsiiei Ukrainy Onufriia do virnykhta do hromadian Ukrainy. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kyj viddil UPTS*, 24 liutoho 2022, <https://news.church.ua/2022/02/24/zvernennya-blazhennishoho-mitropolita-kijivskogo-vsijeji-ukrajini-onufriya-virnix-ta-gromadyan-ukrajini/>. Data perehliadu: 24 liutoho 2022. (In Ukrainian)

Звернення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Онуфрія до вірних та до громадян України. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 24 лютого 2022, <https://news.church.ua/2022/02/24/zvernennya-blazhennishoho-mitropolita-kijivskogo-vsijeji-ukrajini-onufriya-virnix-ta-gromadyan-ukrajini/>. Дата перегляду: 24 лютого 2022.

Pavlo Yermieiev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: p.v.ermeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

DESTRUCTION OF CULT BUILDINGS IN KHARKIV DURING THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION: PUBLIC PERCEPTION AND RETHINKING OF CULTURAL HERITAGE

The article considers the ways in which public reaction to the destruction of cult buildings in Kharkiv during the full-scale Russian invasion is reflected in Ukrainian-language online media. The author examines how the religious nature of a cultural heritage object affects the perception of its destruction, how the significance of cult objects is reinterpreted in this situation, and to what extent the destruction of cult objects combines religious, ethno-national, and other connotations. Drawing on the theoretical studies of cultural memory by Aleida Assmann, the author establishes which factors influence the actualization of particular aspects of the history of damaged cult objects in the mass media. It is noted that, despite the fairly high level of secularization in Ukrainian society, the collective imagination continues to perceive churches and other religious buildings as sacred objects, the destruction of which is seen as a blasphemous act. The artistic and historical significance of damaged cult objects is actualized much less often in the texts the author analyzes. This is in line with the tendencies described by José Casanova as part

of the theory of postsecularism. The specific denominational affiliation of damaged religious buildings remains of secondary importance to the mass media, which may be interpreted as a manifestation of "spontaneous religiosity," in which the sacral nature of cult objects is recognized, but without serious reflection, awareness of denominational boundaries, or regular immersion in spiritual practices. Furthermore, in this way, respect for believers of different confessions is demonstrated: the special significance of cult objects is recognized first and foremost because of their significance for others. The article also considers the impact of the religious affiliation of cult objects on the ways in which damage done to them is reported in some Ukrainian media.

Keywords: Russian military aggression, cultural memory, cult buildings, war crimes, postsecularism.

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.